

ТЕКСТ. ДИСКУРС

ФРАЗЕМИ З АНТОНІМІЧНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

(на матеріалі поетичних текстів)

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-77-84

Надія Бобух,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри української, іноземних мов та перекладу
Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7879-8639>*

У статті проаналізовано семантичні функції фразем із компонентами-антонімами в поетичному словнику. Серед стійких сполук із семантично протилежними складниками, зафіксованих у віршованих текстах, виокремлено дві функціонально-семантичні групи: фраземи як засіб характеристики індивідуума та фраземи, що їх уживають для оцінки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності.

Унаслідок проведеного аналізу встановлено, що фразеологізми першої групи характеризують вік, фізичні властивості, психічний стан, емоції, дії, релігійні уявлення індивідуума та ін. Із-поміж фразем другої групи в поетичних текстах виявлено типові фраземи з компонентами-антонімами, які репрезентують темпоральну характеристику дії чи стану. Серед фразеологізмів, що виражають локативні відношення, переважають стійкі сполучення, компоненти яких указують на охоплення всього простору й утворюють стилістичну фігуру – амфітезу.

Зазначено, що стійкі сполуки, до складу яких входять прийменники з протилежними значеннями й антонімічні лексеми, репрезентують кількісні, просторові й часові межі.

З'ясовано, що загальновживані фразеологічні одиниці, в основі яких лежать семантично протиставлювані лексеми, зазнають у поетичних творах таких індивідуально-авторських трансформацій: заміна стилістично нейтрального компонента фразеологізму його експресивним синонімом; розширення фразеологізму шляхом введення додаткових компонентів для уточнення й підсилення експресії, зокрема за рахунок означення, доданого до іменника; антонімізація фразеологізму шляхом заміни в його складі єднального сполучника і заперечною часткою *ні (не)*; створення оказіонального значення фразеологізму.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що фраземи з компонентами-антонімами у віршованих текстах виконують різноманітні семантичні функції: характеризують психічний стан, емоції, фізичні властивості, дії індивідуума; репрезентують темпоральні й локативні відношення. Загальновживані стійкі словосполучення

з семантично протилежними складниками зазнають у поетичних творах різних трансформацій.

Ключові слова: амфітеза, антонімічні компоненти, поетичний текст, темпоральні й локативні відношення, фразеологічна одиниця.

The article analyzes the semantic functions of phrasemes with antonymic components in the poetic dictionary. Among the established collocations with semantically opposite components, recorded in poetic texts, two functional and semantic groups have been distinguished: phrasemes as a means of characterization of the individual and phrasemes used to evaluate objects, phenomena and processes of objective reality.

As a result of the analysis, it has been found out that the phraseological units of the first group characterize age, physical properties, mental state, emotions, actions, religious beliefs of the individual and others. Among the phrasemes of the second group in poetic texts, typical phrases with antonymic components which represent the temporal characteristics of the action or state have been identified. Among the phrasemes that express locative relations, predominate established collocations, the components of which indicate the coverage of the whole space and form a stylistic figure – amphitheses.

It has been found out that commonly used phraseological units, which are based on semantically opposed lexical units, undergo the following individual author's transformations in poetic works: replacement of the stylistically neutral component of phraseological unit by its expressive synonym; expansion of phraseological unit by introducing additional components to clarify and enhance expressiveness; anonymization of a phraseological unit by replacing the connecting conjunction *and* in its composition by the negative particle *no* (*not*); creation of occasional meaning of a phraseological unit.

The analysis of the factual material has shown that phrasemes with antonymic components in poetic texts perform various semantic functions (characterize the mental state, emotions, physical properties, actions of the individual; represent temporal and locative relations). Commonly used established collocations with semantically opposite components undergo various transformations in poetic works.

Key words: amphitheses, antonymic components, individual author's transformations, poetic text, phraseological unit, temporal and locative relations.

Вступ. Фраземи як специфічні мовні одиниці репрезентують різноманітність матеріального й духовного життя етносу, є засобом зберігання та передачі культурної інформації про людину й навколишній світ. Продуктивними у фразеологічному фонді мови є сталі сполуки з семантично протилежними компонентами, які передають складність

і суперечність об'єктивної дійсності, полярні фізичні та психічні стани, емоції тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню фразеології української мови присвячено наукові розвідки В. Білоноженко, І. Гнатюк, М. Демського, В. Калашника, Ж. Колоїз, Л. Скрипник, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін.

На сучасному етапі простежуємо посилення інтересу до вивчення діалектної (ареальної) фраземіки української мови як складника загальнонаціональної картини світу. Так, кандидатська дисертація М. Яцьків присвячена вивченню фразеології художньої прози закарпатоукраїнських письменників Мирослава Дочинця та Дмитра Кешелі в лінгвокультурологічному аспекті, адже, як наголошує дослідниця, саме діалектна фраземіка найкраще відтворює суспільний досвід, звичаї, обряди, особливості менталітету мовців, які проживають на тій чи тій території (Яцьків, 2021, с. 2 – 3). У кандидатській дисертації Н. Карлової проаналізовано семантику та структуру етнофразем східнослов'янських і східностепових говірок (Карлова, 2021). Фразеологізми на матеріалі окремих творів були об'єктом лінгвістичних розвідок І. Глуховцевої (Глуховцева, 2019, с. 104 – 118; 2020, с. 79 – 92).

Досліджуючи трансформацію фразеологізмів у художніх текстах, О. Коваль зазначає, що митці творчо обігрують семантичний потенціал сталих словосполучень, які використовують з певною художньо-стилістичною метою, вдаються до семантико-стилістичного оновлення, цілеспрямовано переробляють структурно-семантичну модель зворотів (Коваль, 2014, с. 131).

Мета й методи дослідження. У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати семантичні функції фразем із компонентами-антонімами в поетичному словнику.

Матеріалом дослідження є фразеологічні одиниці (ФО) з антонімічними лексемами, зафіксовані в поетичних творах українських авторів (І. Драча, С. Йовенко, Г. Коваля, Л. Костенко, Д. Луценка, Є. Маланюка, М. Матіос, П. Мовчана, Д. Павличка, І. Римарука, В. Симоненка та ін.).

У розвідці використано описовий метод, метод компонентного аналізу й метод лінгвостилістичного аналізу.

Виклад основного змісту. У віршованих текстах відзначаємо фразеологізми з різними типами семантично протилежних компонентів: «1) антоніми з градуально якісною протилежністю: *ні холодно ні жарко, мале й велике*; 2) антоніми, що виражають комплементарну (додаткову) протилежність (між ними немає середнього члена): *ні живий ні мертвий; не на життя, а на смерть*; 3) антоніми, що виражають векторну протилежність, тобто означають протилежну спрямованість дій, властивостей, ознак: *туди й сюди, ні назад ні вперед, ні дати ні взяти*» (Ужченко & Ужченко, 2007, с. 208).

Серед фразем з компонентами-антонімами, зафіксованих у поетичному словнику, виокремлюємо дві функціонально-семантичні групи. ФО першої групи є засобом характеристики індивідуума, а ФО другої групи вживають для оцінки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності.

Аналізовані стійкі словосполучення першої групи характеризують вік (*мале й велике*), фізичні властивості, психічний стан, емоції (*ні живий ні мертвий, між смертю і життям, сміх і плач, ні в сих ні в тих*), дії людини (*зважити всі за і проти, і лягти і встати*), релігійні уявлення індивідуума (*душею й тілом, чисті й нечисті*) тощо.

Так, ФО *мале й велике* (*старе*) має значення: 'усі люди, незалежно від віку, діти й дорослі' (Фразеологічний, 1993, с. 366): *Хай співають камінь і дерево, гори й море, / Хай співають трави і люди (мале й велике)* (С. Йовенко); *Байдужість – певне, злочин, / Найважчий на землі. / Нехай старі й малі / Від тих відводять очі, / Кого біда чужа / Не зачіпа нітрохи...* (П. Сингаївський).

У віршованих текстах засвідчено стійкі сполучення, утворені шляхом поєднання логічно несумісних понять, які виражають полярні фізичні й психічні стани та емоції. Приміром: *Невидимі, падуть до ніг / Слова, пророцтва, плач і сміх – / і доля в'яже перевесло* (І. Римарук); *В селі чи в місті – вдалині / Од Києва побачиш / Дитячі личенька ясні / І мало не заплачеш. / Зупинишся ні в сих ні в тих...* (М. Луків); *А я поклявся перейти вночі – / із краю в край пройшов по кладовищі. / Я повертався ні мертвий ні живий, / Мені тиснули руку однолітки* (М. Луків).

Фразеологізм *ні мертвий ні живий*, який репрезентує значення 'дуже наляканий', зазначають В. Ужченко й Д. Ужченко, пов'язаний із давньоримською культурою, є калькою з лат. *neque vivos neque mortuos* (Ужченко & Ужченко, 2007, с. 154).

У поетичних творах зафіксовано й фразеологізм *між (поміж) смертю й життям* (у надзвичайно небезпечному для життя становищі): *Так гублячи страшним хвилинам лік, / буяючи поміж життям і смертю, / не стулюючи сім ночей повік, / невпинною тортурою ізжертий, / він [чоловік] нагородить правди і брехні / і ліпших друзів принесе у жертву* (Ю. Клен); *О четвертій над ранок сплять всі, окрім тих, / хто не спить, – / тих, що зайняті ділом, і тих, кого біль розриває, / і між смертю й життям протріпоче тонесенька нить* (С. Йовенко).

Традиційним для мови поезії є використання фразеологізму *не на життя, а на смерть* із метою підсилення чогось, що має дуже рішучий, різкий характер. Заперечна частка *не* вносить додаткові відтінки в значення вказаної синтаксичної конструкції, вона нівелює семантику конститuenta *життя* й підсилює значення протиставлюваного компонента *смерть*: *Це все було... Були німі кургани, / І війни йшли не на життя – на смерть* (В. Симоненко); *Зненавидь*

мене! Двох сердець війна / не на життя – на смерть уже триває (С. Йовенко).

Засвідчуємо вживання стійких словосполучень, що репрезентують релігійні уявлення людини. Так, крилатий вислів *чисті і нечисті* пов'язаний із біблійною легендою про праведника Ноя, який урятував у своєму ковчегу під час всесвітнього потопу по сім пар чистих (тобто таких, м'ясо яких можна їсти) і по парі нечистих тварин (Коваль, Коптілов, 1975, с. 308). У переносному вживанні *чисті* – хороші, порядні люди; *нечисті* – порочні: *Блажен / хто поділив на чистих і нечистих / роди і племена / живий і мертвий люд* (І. Римарук).

У досліджуваних поетичних текстах фіксуємо також фразеологізми *душею й тілом*; *дух, що тіло рве до бою*; *у здоровому тілі здоровий дух* та ін.: *Вирує вальс на тлі часу нового, / бринить мотив, немов з морського дна. / Душею й тілом поринає в нього / ця юна пара – поки що одна* (С. Голованівський); *Вітав того, чия висока пісня / До нас летіла беркутом з Карпат; / Хто, грізною покликаний добою, / Долав безкрилих буднів сірий плин, / Як вільний дух, що тіло рве до бою* (І. Муратов); *Шериньов: / – А серце? Це ж зовсім неждано! / Дивлюсь, ви такий одчайдух! / Олекса: / – Mens sana in corpore sano! / – В здоровому тілі здоровий дух!* (Д. Білоус).

Менш продуктивні в мові поезії фраземи з антонімічними компонентами, які характеризують контрастні дії людини: *Хоч, може, і не всі / Ти зважив «за» і «проти», / Раненько по росі / Берися до роботи* (П. Сингаївський); *А Лука встав і ліг / В Мину Юр'євича. / В нього діяв, як міг. / За підбурювача* (Д. Білоус).

Із-поміж ФО другої групи відзначаємо продуктивність антонімічних пар, що репрезентують темпоральні та локативні відношення, оскільки час і простір є основними формами буття.

У поетичних текстах виявлено типові фраземи з компонентами-антонімами, які виражають темпоральну характеристику дії чи стану: *день і ніч, днями й ночами, денно і нічно (ночно), днювати й ночувати* та ін. – *Тут біль і велич, / мир і пам'ять... / Пливають вінками років пори, / і день, і ніч гіллям хоралють / дуби прадавні, як собори* (Д. Луценко); *Скрізь відчуватиму в сонячній сумі: / ось ти... із прірвою ніжного зору. / Віри шляхами й завулками сумнівів / денно і нічно ходитимеш поруч* (В. Коломієць); *Певне, зроду не знали / ні спокою, ні втіхи, / в материнському серці / і ночує, і днює тривога* (М. Сингаївський).

Складники названої антонімічної пари функціонують у мові поезії і як номінативні речення. Стилістично марковані називні конструкції вжиті для відтворення полярних описуваних картин навколишнього світу та передачі схвильованої внутрішньої мови персонажа: *Сонце входить в зіниці. Колишуться зорі в саду. / День і ніч* (Л. Первомайський); *І день, і ніч. І вічно сам...* (Є. Маланюк).

Із-поміж аналізованих фразем, що виражають локативні відношення, переважають стійкі сполучення, компоненти яких указують

на охоплення всього простору (скрізь) й утворюють стилістичну фігуру – амфітезу. В амфітезі стверджуються обидві протиставлювані ознаки, дії чи обидва явища, результатом чого є повне охоплення всього класу предметів, усього явища та ін. (Введенская, 2003, с. 425): *наліво й направо, тут і там, туди і сюди, уздовж і впоперек*, наприклад: *Рожевий, смугастий – у променях мліє [граніт]. / В кожному кристалі вогні полискують – / І падає сонце **направо й наліво** / Верткою мигливою блискавкою* (І. Драч); *І світ не розколовся / І земля / Не зрушила з одвічної орбіти: / Над Зачепилівкою літній дощ / Снував із хмари невидиму пряжу; / Транзистори на чорноморських пляжах / Пиляли тишу **впоперек і вздовж*** (Б. Олійник); *Вище й вище гуркіт бою, / і нема кінця громам, / безперервною грозою / міни рвуться **тут і там*** (В. Сосюра).

Менш продуктивні ФО, антонімічні компоненти яких репрезентують чергування протиставлюваних напрямків: *А за Дніпром, в небесній оболоні / сам Київ із туману проступав – / **то тут, то там*** (П. Тичина); *Спотворений зміст, певно, був візерунком, / бо літеригнулись в дугу, як магнітні опилки / тяглись до руки, до волі людської навиклі. / Слухняно ставали **то вздовж, а то впоперек** хутко* (П. Мовчан).

В українській мові наявна група стійких сполучень, до складу яких входять прийменники, що виражають протилежні значення (від – до, з – до), й антонімічні лексеми. Такі фраземи виражають: а) кількісну межу (від альфи до омеги, від початку до кінця) – *Ти сам в собі самім ще світу не відкритий, / Світ з потаємин **від початку до кінця**. / Але його краса, в уяву перелита, / Відрадою буття запалить нам серця* (Г. Коваль); б) просторову межу (від верху до низу, від голови до ніг, від землі до неба) – *Хай мить не смутніє ця. / Хай я собі так втішаюсь: / **З ніг до голови** вмиваюсь. / І знов з **голови до ніг*** (М. Матіос); в) часову межу (від (од, з) рання (ранку) до вечора, від світанку (світання) до смерку (смеркання) – ***З ранку до вечора** / сонце у мене / гріється в хаті. / Ним я печалюсь, / ним я радію, / бо ним я на світі / багата* (Г. Чубач); *Я проміняв своє кохання / На коні, гроші і ґрунти. / Я **від світання до смеркання** / Робив, не маючи мети* (Д. Павличко).

Ці стійкі сполучення сформувалися на основі лексем із часовим (ранок, світання, вечір, смерк, смеркання) і просторовим (верх, низ, земля, небо) значенням, а також перших та останніх літер різних алфавітів (альфа – омега).

Загальновживані фразеологічні одиниці, в основі яких лежать семантично протиставлювані лексеми, зазнають у поетичних творах індивідуально-авторських трансформацій: 1) заміна стилістично нейтрального компонента фразеологізму його експресивним синонімом: *Лиманці! Нам потрібні люди / і шість готових в путь шаланд. / Нам з вами не страшні атаки. / **Халупам – мир! Війна – двірцям!*** (І. Муратов) (пор.: *Мир хатам, війна палацам*). Завдяки такій

модифікації, наголошує О. Коваль, усталений зворот набуває політичного спрямування та гострого соціального характеру (Коваль, 2014, с. 126); 2) розширення фразеологізму шляхом уведення додаткових компонентів для уточнення й підсилення експресії, зокрема за рахунок означення, доданого до іменника: *Це зойк світів? Чи надсвідома згадка? / Чи, може, сон прекрасний наяву?* (Л. Костенко); *Ти від долі призначена, / Світлий сон наяву. / Од побачення до побачення / Я на світі живу* (Т. Масенко) (пор.: *сон наяву*); 3) антонімізація фразеологізму шляхом заміни в його складі єднального сполучника і заперечною часткою *ні (не)*: *Ось я нареши. Нюхом наче чую. / Чому ж в собі ні днюю, ні ночую, / А так прийду на хвилю, привітаюсь / І знов у чорну безвість розвертаюсь...* (І. Драч) (пор.: *днювати й ночувати*); 4) створення оказіонального значення фразеологізму: *Та це ж не шабля – блискавка! / Це з сонця грім-перо! / Ти вродиш гору, мишко, / Чи вродиш миш, горо?!* (І. Драч) (пор.: *гора породила мишу*).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, фраземи з компонентами-антонімами у віршованих текстах виконують різноманітні семантичні функції, зокрема характеризують психічний стан, емоції, фізичні властивості, дії індивідуума, а також репрезентують темпоральні й локативні відношення. Загальновживані стійкі словосполучення з семантично протилежними складниками зазнають у поетичних творах різних трансформацій.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні фразеологізмів з антонімічними компонентами на матеріалі прозових текстів.

Література

- Введенская, Л. А. (2003). *Словарь антонимов русского языка*. М. : Астрель: АСТ, 448 с.
- Глуховцева, І. Я. (2019). Фразеологія твору Пантелеймона Куліша «Чорна рада». *Лінгвістика*. № 2. С. 104 – 118.
- Глуховцева, І. (2020). Фраземіка поетичних творів Миколи Руденка. *Лінгвістика*. № 1. С. 79 – 92.
- Карлова, Н. М. (2021). Етнофраземи східнослов'янських і східностепових говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Черкаси, 20 с.
- Коваль, А. П. & Коптілов, В. В. (1975). *Крилаті вислови в українській літературній мові*. К. : Вища шк., 335 с.
- Коваль, О. В. (2014). Трансформація фразеологізмів як засіб увиразнення художнього тексту (на матеріалі творів ХХ століття). *Наук. зап. Бердян. держ. пед. ун-ту*. Вип. IV. С. 123 – 132.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. К. : Знання, 494 с.
- Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. (1993). В. М. Білоноженко. К. : Наук. думка, Кн. 1 – 2. 984 с.

Яцьків, М. Ю. (2021). Фразеологія художньої прози закарпатоукраїнських письменників Мирослава Дочинця та Дмитра Кешелі: лінгвокультурологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Ужгород, 244 с.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2021 р.

Прийнято до друку 29.11.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.